

УДК 94(477.46)

Ірина Мельник

ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МІСТА УМАНІ ХІХ СТ.

Стаття присвячена участі єврейського населення в економічному житті Умані (без повіту) впродовж ХІХ ст. Особливий акцент зроблено на економічному розвитку міста в другій половині ХІХ ст., коли розпочався активний промисловий розвиток нових та розширення виробництва багатьох існуючих на той час підприємств. Дослідження покликане показати масштаби впливу єврейського капіталу на економічне обличчя тогочасної Умані та на основі широкого використання архівних документів довести тезу про те, що практично місто перебувало в руках заможних євреїв.

Ключові слова: Умань, ХІХ ст., єврейство, економічне життя євреїв, Російська імперія.

Історія Умані ХІХ ст. – це широке поле для досліджень. Значний масив документальних джерел з історії міста знаходиться в архівних фондах і чекає опрацювання. Серед архівних документів заслуговує на окрему увагу дослідників пласт джерел, що стосуються розвитку економіки міста, і особливо – ролі в цьому процесі єврейського населення, яке кількісно складало основу міщанського стану тодішньої Умані.

У ХІХ ст. місто перебувало на передових позиціях в Київській губернії за економічними показниками, завдячуючи цим, значною мірою, єврейському капіталу, на основі якого трималися цілі галузі промисловості. Дослідження теми місця і значення євреїв-промисловців в економічних реаліях Умані ХІХ ст. дасть змогу розширити та збагатити наявні історичні праці, а також розвіяти деякі історичні міфи.

Метою статті є вивчення участі єврейського населення в економічному житті міста Умані ХІХ ст.

Завдання статті обумовлені метою і полягають у тому, щоб з'ясувати промисловий потенціал міста Умані ХІХ ст.; визначити, яка його частка належала або перебувала під впливом єврейського капіталу; охарактеризувати участь євреїв у торговому житті міста.

Більшість єврейського населення Уманського повіту мешкала в повітовому центрі і містечках. Це легко пояснюється. Кінець ХVІІІ ст., завдяки присутності російської армії на Правобережній Україні, став сприятливим періодом для розвитку торгівлі. Місто і містечка стали центрами, куди почало стікатися єврейське населення, для якого торгівля була основним заняттям. Уманське єврейство складало, в основному, міщанський стан, який і займався розвитком торгівлі та деяких галузей промисловості. Воно брало участь в усіх найважливіших сферах життя Умані. Торгівлею була зайнята чи не половина єврейського населення повіту [1, с. 43–44]. Купців іудейського віросповідання в Умані було значно більше, ніж християнського. У матеріалах ревізії за 1850 р. вміщено інформацію про 10 купців-християн, натомість купців-євреїв другої гільдії – дві особи, третьої – 62 особи, без врахування членів їх сімейств [2, с. 9–88].

На початку ХІХ ст. Умань активно відбудовується та розвивається. У різних частинах міста з'являється велика кількість єврейських будинків, в основному глинобитних. У цей час євреї заселяють Старе та Нове місто, у яких займаються торгівлею та ремеслами [3, с. 20]. Економічний потенціал міста складали: цегельня, гута, броварня, гуральні, лісопилка, декілька млинів. Практикувалася також здача приміщень в оренду під крамниці, шинки, заїжджі будинки. Орендна плата за використання приміщень уманських торгових рядів становила більше 13 тис. злотих. На кожному з передмість (Лиса Гора, Турок, Вовкове, Лагери) знаходився шинок [4, с. 175].

Однак більшість єврейського торгового люду міста перебувала за межею бідності. До них можна віднести лахмітників, перекупників, маклерів. У єврейських кварталах, густо заселених біднотою, найшвидше поширювалася будь-яка епідемія, а якщо траплялася пожежа – це було лихом для всієї общини, адже вогонь надзвичайно швидко знищував халупки, які щільно тулилися одна до одної.

Торговим посередництвом за переписом 1897 р. займалося 585 осіб іудейського віросповідання, торгівлею взагалі, без конкретного визначення – 506 осіб, торгувало рогатою худобою – 140 осіб, продуктами сільськогосподарського виробництва – 2014 осіб, товарами домашнього вжитку – 108 осіб, тканинами та одягом – 905 осіб, розносною та розвізною торгівлею займалося 140 осіб. І в той самий час – лише 238 українців торгувало сільськогосподарськими продуктами [5, с. 234–235].

День дрібного єврея-торговця розпочинався вдосвіта. Наприклад, лахмітники, аби заробити деякі кошти, вирушали в навколишні села, скуповували там лахміття, щетину, льон, а продавали дрібні речі – голки, нитки, сіль, свічки тощо. Після повернення додому все ретельно сортувалося, речі кращої якості перепродувалися на базарі, гірші служили постільлю для численного сімейства.

Звісно, ні про яку санітарію не йшлося. Практично всі лахмітники та їх родини були носіями інфекцій [6, с. 48].

Інші торговці, які не мали власних лавок, займались перекупництвом. У базарні дні вони йшли за декілька верст від міста і чекали на селян, які везли на базар сільськогосподарські продукти, купували в них яйця, молоко, курей, а потім збували в місті. Не обходилося без курйозів. У 1894 р. уманський рабин Пінхас Борочин заборонив єврейському населенню купувати молочні продукти у християн. Порушників чекав херем – релігійне прокляття, рівнозначне виключенню з общини. Незважаючи на те, що заборона була проголошена в усіх синагогах міста, перекупниця М. Бейзер, чоловік якої важко хворів, порушила її. Жінка купувала молоко в жителів навколишніх сіл, робила з нього масло і продавала в Умані. Оскільки це був єдиний прибуток сім'ї, Маріам порушила заборону рабина. Декілька днів по тому юрба євреїв-чоловіків, намовлена П. Борочином, під час базару напала на неї, побила та зіпсувала молочні продукти. В результаті заколотників на чолі з Шабсом Водовозом та Бенею Школьніком кинули до в'язниці на 7 днів. Важче покарання чекало рабина – йому на два роки заборонили з'являтися у місті. Як стало відомо пізніше, місцем проживання він обрав Бердичів [7, арк. 3–38].

У першій половині XIX ст. економічний потенціал Умані та повіту був представлений, в основному, борошномельною галуззю промисловості. У 1830-х рр. тут нараховувалось 24 водяні млини. Це відображало загальні тенденції промислового розвитку Правобережної України. Мануфактурна промисловість цього регіону зосереджувалася на обробці первинної сировини. Найпоширенішими галузями виробництва були харчова, текстильна, салотопна, миловарна, шкіряна та виробництво будівельних матеріалів [4, с. 176].

Реформи Олександра II викликали зміни в промисловості краю. Якщо перша половина XIX ст. характеризувалася використанням, здебільшого, ручної праці, то надалі її значення поступово зменшується, натомість зростає роль верстатів та машин, з'являються нові заводи та фабрики зі значними виробничими оборотами. У 1849 р. в Умані вже діяло 6 промислових підприємств: тютюнові фабрики купців третьої гільдії М. Беренштейна та А. Гросмана, шкіряний завод купця третьої гільдії М. Хаїма, два свічоксальні заводи міщанина А. Грановського та Ф. Фурера, миловарний завод купця третьої гільдії Ш. Бердичевського [4, с. 177].

Чимало заможних уманських євреїв отримувало підряди на державні замовлення. Наприклад, власник цегельного заводу, кременчуцький міщанин М. Канівський, отримав підряд на будівництво в Умані шосейної дороги. Роботи виконувалися розквартированими в Умані солдатами, які, однак, заробітної плати не отримали (заборгованість склала майже 600 крб. сріблом). У відповідь на це, все майно М. Канівського було описане, а цегельний завод генерал-майор Браскін виставив на торги. Справа дійшла до сенату, однак завод залишився у власності М. Каневського, оскільки дані про нього зустрічаються у 1880-х рр. [8, арк. 6–19].

У другій половині XIX ст. м. Умань продовжувало утримувати позицію одного з головних міст Київської губернії після Києва, Бердичева та Білої Церкви. Це був значний торговий центр, досить ізольований від торгових впливів інших центрів. До Уманського торгового регіону входило саме місто (торговий оборот якого складав більше 3 млн крб. щорічно), Уманський повіт, частини Звенигородського, Таращанського, Липовецького повітів Київської губернії, Голованівський район, частини Гайсинського і Брацлавського повітів Подільської губернії. В Умані, завдяки розміщенню тут окружного суду та багатьох кредитних установ, здійснювалася та фіксувалася більшість торгових та сільськогосподарських угод означеного торгового району. Аналогічно, як і Біла Церква, Умань була одночасно розподільчим та вивізним пунктом. Однак переважало розподільче значення міста, особливо щодо мануфактури, бакалійних товарів, залізних виробів, землеробських знарядь праці тощо. Добре розвинутими галузями промислового виробництва були борошномельна, пивоварна, тютюнова [9, с. 26].

Станом на 1880 р. в Умані діяло чотири тютюнові фабрики. Одна з них, найстаріша, розміщувалася в першій частині міста, у приватному будинку. Володіла нею уманська купчиха другої гільдії А. Беренштейн. На фабриці працювало 10 робітників, які щор. виробляли більше 560 пудів тютюну. Валова вартість продукції становила 10478 крб. Ще одна фабрика, 1861 р. відкриття, належала купцям В. Вайнштейну та Й. Брону. Фабрика розміщувалася в провулку Поліцейському, 433, в домі Тульчинського. Щорічно тут вироблялося 626 пудів тютюну на суму 13158 крб., зайнятими у виробництві було 5 осіб. З 1 січня 1880 р. в Умані існувала тютюнова фабрика купця другої гільдії Г. Аксела, яка розміщувалася на вул. Миколаївській, в будинку Канівського. На фабриці працювало 7 робітників, які щорічно виробляли 500 пудів тютюну загальною вартістю 9 тис. крб. Ще одна фабрика містилася на вул. Низовій, в будинку міщанина Гриновського. Власником був уманський купець другої гільдії М. Гойзнер. Фабрика була відкрита 25 жовтня 1880 р., щорічно тут вироблялося 125 пудів тютюну, вартість за один пуд становила 25 крб., тобто щорічний прибуток складав 3125 крб. Працювало на фабриці 10 робітників [10, арк. 29–34, 48–49].

Винокурних та пивоварних заводів станом на 1880 р. в Умані нараховувалося теж чотири. Найстарішим був пивоварний завод купця другої гільдії Н. Трайтмана, відкритий у 1844 р. Він розміщувався на вул. Дворянській. На заводі працювало всього два робітники, які виробляли щорічно 1200 відер пива, загальною вартістю 800 крб. сріблом. Також Н. Трайтман володів винокурним заводом на вул. Броварній. Даних про завод, крім того, що він був відкритий 1870 р., немає [10, арк. 37–40].

Найбільшим винокурним заводом міста з 1868 р. був завод купців Л. Корецького та В. Шкловського. На заводі постійно працювало 12 робітників, які щорічно виготовляли 1437870 л спирту на суму понад 143 тис. крб. [10, арк. 35–36].

У 1877 р. в провулку Глухому, 256, відкрито пивоварний завод уманського купця другої гільдії Б. Ахтмана. Двоє робітників щорічно виробляли тут 640 відер пива та 12 відер дріжджів. Завод приносив власнику прибутку на суму 680 крб. Також купець володів заводом з виробництва оцту та дріжджів, який містився за тією ж адресою, а відкритий був 1858 р. Щор. 48 робітників виробляли 2640 відер оцту та 140 відер дріжджів вартістю 3260 крб. [10, арк. 58–61].

Діяли у місті дві друкарні. Одна з них, власником якої був австрійський підданий С. Нормоуск, знаходилася на вулиці Київській і приносила прибутку 300 крб. Друга друкарня, в пров. Поліцейському, 434, приносила прибутку значно більше – 2200 крб. щорічно. Її власниками були купці В. Вайнштейн та Й. Брон, які володіли згадуваною вище тютюновою фабрикою.

Значні прибутки власникам приносили млини, причому борошномельна галузь промисловості в Умані перебувала виключно в руках євреїв, які були або безпосередніми власниками, або орендарями. Найбільшим з них був паровий млин почесного громадянина, купця другої гільдії С. Тульчинського. Розташовувався млин в передмісті Раківка на землі власника. В ньому працювало 20 працівників, які виготовляли 44 тис. пудів борошна вартістю більше 77 тис. крб. Це був єдиний в місті млин з паровим двигуном. Трохи меншими були обороти Осташівського млина на вул. Дворцовій. Три працівники щорічно мололи 4,7 тис. пудів житньої муки та 12,5 тис. пудів пшеничної. Прибутки млина становили понад 25 тис. крб. Належав він Уманській міській управі, але орендував млин міщанин Й. Айхенбаум. Водяний млин на річці Уманці, біля Звенигородського передмістя, належав міщанину П. Штивелю. Незважаючи на невеликі прибутки (2 тис. крб.), це був найстаріший млин Умані, який існував з 1830-х рр. [10, арк. 46–47, 50–53]. Борошном млинів П. Штивеля та Й. Айхенбаума забезпечувалися здебільшого, навколишні села та саме місто. А от борошно з парового млина С. Тульчинського відправляли в найбільші торгівельні центри – Київ та Одесу.

У 1880 р. в Умані також працювали: навпроти Лисої Гори – костопальний завод міщанина Г. Стринковського, в передмісті Раківка – шкіряний завод купця другої гільдії О. Сикирявого, на вул. Низовій – свічково-сальний завод, який перебував у оренді купця Г. Шкловського, в провулку Нижньо-Миколаївському – дріжджово-оцтовий завод міщанина М. Гімеля, два миловарних заводи на вул. Низовій: один належав брацлавському міщанину Х. Іцкаеру, інший – уманському міщанину О. Тверському [10, арк. 54–57, 62–69].

Здавна місто забезпечували цеглою заводи, розташовані в передмісті Турок та в районі Лисої Гори. Перший належав уманському міщанину Л. Айзнеру і на ньому вироблялося близько 80 тис. цеглин, що складало прибуток 1120 крб. Другий завод – уманського міщанина Г. Абрамовича-Стринковського – приносив скромніші доходи: всього 420 крб. [10, арк. 70–73].

Наведені статистичні дані дозволяють зробити висновок, що практично всі заводи, фабрики та млини міста Умані перебували в руках купців та міщан іудейського віросповідання. Конкуренція з їх боку була настільки сильною, що християнам важко було здобути собі скільки-небудь прибуткове місце в промисловості міста. Наприклад, у статистичних даних за 1842 р. згадуються власник шкіряного заводу, міщанин Понкрат'єв та власник тютюнової фабрики Солодов. Обсяги виробництва на їх заводах були незначними, а згодом їх імена зникли зі звітів, очевидно, що їх витіснили єврейські промисловці [4, с. 177]. Тільки чугунно-пиварний завод на вул. Великій Фонтанній іноземного підданого Гельмана станом на 1880 р. не мав конкуренції. Щор. завод виготовляв продукції на суму 5 тис. крб. [11, арк. 30].

Умань початку ХХ ст. – велике місто, яке активно розбудовувалося. Багато кам'яних будинків, які збереглися до сьогодні, побудовані саме в той час. Потреби міста в будівельних матеріалах задовольняли, з-поміж інших, цегельні заводи, які належали жителям Умані іудейського віросповідання. Один з перших таких заводів Київське губернське правління дозволило відкрити на орендованій міській землі міщанину Р. Бліндеру в 1907 р. [12, арк. 1–14]. Через чотири роки з'явився ще один цегельний завод купця Й. Френкеля. Розміщувався він у районі Сухого Яру також на орендованій у міста землі [13, арк. 1–7]. Доля третього цегельного заводу, про відкриття якого клопотав перед губернським правлінням купець П. Ташкер, невідома. Уманська міська управа

встигла відвести для оренди ділянку міської землі розміром 5 десятин на 15 років. Однак купець подав клопотання про призупинення справи [14, арк. 1–8].

У 1914 р. уманський міщанин Х. Свердлов клопотав про відкриття слюсарного заводу на кінній тязі біля земської лікарні. Його клопотання відхилили через зауваження головного лікаря, про те, що функціонування такого заводу буде негативно відобразитися на пацієнтах лікарні [15, арк. 10].

Задля задоволення будівельних потреб міста міщанином П. Томильним у 1913 р. відкрито лісопильний завод з нафтовим двигуном на відстані 253 аршини від земської лікарні. Така відстань виявилась безпечною, принаймні зауважень щодо відкриття лісопильні не виникало [16, арк. 10].

Харчова галузь промисловості Умані, окрім значної кількості млинів, була представлена й салотопнями. У 1905 р. їх намагалися відкрити одразу троє міщан-євреїв у різних частинах міста. П. Шиф відкрила такий завод на орендованій у міста землі в дерев'яному сараї [17, арк. 7]. Й. Хибник салотопний завод відкрив в другій частині міста Умані, між міською скотобійнею та вигоном, недалеко річки Уманки, на власній земельній ділянці [18, арк. 9]. Ще один такий завод намагався відкрити міщанин Х. Канівський, однак його клопотання і губернське правління, і сенат відхилили [19, арк. 218].

Отже, єврейське населення складало більшу частину населення міста Умані. Міщани займалися, в основному, торгівлею, а кількість євреїв-купців була значно більшою, ніж кількість купців-християн. І хоч до участі в управлінні містом допускалося дуже мало євреїв, і до того ж, здебільшого, на другорядні посади, все ж вплив на життя Умані єврейська громада справляла значний. Економічні позиції уманського єврейства були досить міцними. Не маючи податкових боргів, воно досить впевнено почувалося, наприклад, в порівнянні з громадами інших повітів. На кінець XIX ст. єврейське населення практично повністю монополізувало борошномельну галузь промисловості. Найбільші винокурні заводи також перебували в руках євреїв. Єврейський капітал перетворив місто на великий промисловий та торговий центр.

Список використаних джерел

1. Шварцман Ш. Старая Умань / Ш. Шварцман. – Умань, 2013. – 64 с. 2. Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської обл.), ф. 280, оп. 2, спр. 1024, арк. 9–88. 3. Клименко П. З історії забудови Умані / П. Клименко. – Умань: АЛІМІ, 2006. 4. Васильєв С. Роль євреїв в економічному житті Умані XIX – початку XX ст. / С. Васильєв // Юдаїзм: дослідження історії та віровчення. Матеріали Міжнародної молодіжної релігієзнавчої школи з юдаїки. – К., 2011. – С. 173–181. 5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел под редакцией Н. А. Тройницкого. – Т. XVI. Киевская губерния. – СПб., 1905. – 287 с. 6. Евреи торговцы // Очерки по вопросам экономической деятельности евреев в России. – СПб., 1913. – Вып. 1. – С. 46–51. 7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 844, спр. 436, арк. 3–38. 8. ЦДАК України, ф. 442, оп. 167, спр. 505, арк. 6–19. 9. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – 1177 с. 10. Держархів Київської обл., ф. 804, оп. 1, спр. 1418, арк. 29–73. 11. Там само, оп. 1, спр. 1280, арк. 30. 12. Там само, ф. 1, оп. 243, спр. 362, арк. 1–14. 13. Там само, оп. 247, спр. 370, арк. 1–7. 14. Там само, оп. 247, спр. 276, арк. 1–8. 15. Там само, оп. 250, спр. 49, арк. 10. 16. Там само, оп. 249, спр. 50, арк. 10. 17. Там само, оп. 241, спр. 153, арк. 7. 18. Там само, спр. 192, арк. 9. 19. Там само, спр. 218, арк. 30.

Ирина Мельник

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УМАНИ XIX В.

Статья посвящена участию еврейского населения в экономической жизни Умани (без уезда) в течение XIX в. Особый акцент сделан на экономическом развитии города во второй половине XIX в., когда началось активное промышленное развитие новых и расширение производства многих существовавших тогда предприятий. Исследование призвано показать масштабы влияния еврейского капитала на экономическое лицо тогдашней Умани и доказать на основе широкого использования архивных документов тезис о том, что город практически находился в руках состоятельных евреев.

Ключевые слова: Умань, XIX в., еврейство, экономическая жизнь евреев, Российская империя.

Iryna Melnyk

ECONOMIC ACTIVITIES OF JEWISH POPULATION IN UMAN IN THE SIXTH CENTURY

The article is devoted to participation of Jewish population in the Uman economic life (without Uman region) during the XIX th century. The author focuses attention on the economic development of the city in the second half of the XIX th century, when started active development and expand production of new industrial enterprises. The article aim is to show the scale of influence of Jewish capital on contemporary Uman economic face and to prove the thesis that the city was in Jewish hands based on widespread use of archival documents.

Key words: Uman, XIX th century, Jewish, Jewish economic life, Russian Empire.

УДК 352.07:311.314]:94(477.51–25)

Наталія Дорошок

ДЕЯКІ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ

У статті розглянуто основні результати практичної діяльності статистичної служби при Чернігівському земстві. Першочерговим напрямком роботи Чернігівського земського статистичного відділення стало дослідження видів землеволодіння губернії, пов'язаних з аграрним характером регіону. Відповідно, вивчення продуктивності землеробської діяльності як передумови визначення дійсної цінності та прибутковості землі набувало першорядного значення для земського господарства. Адже від їх результативності багато в чому залежала фінансова самодостатність земства – фундамент для розгортання повноцінної земської діяльності.

Ключові слова: Чернігівська губернія, земство, земська статистика, статистичні дослідження, оподаткування.

Практичні завдання земської діяльності зумовлювали необхідність мати точні відомості про різні аспекти господарського розвитку, освіту, охорону здоров'я, будівництво доріг тощо. Потреба в таких даних особливо гостро відчувалася при вирішенні питань про земські збори. На ґрунті цих практичних запитів земства і виникла земська статистика.

Упродовж останніх десятиріч спостерігається стійке зростання дослідницького інтересу до проблем чернігівської земської статистики [1–3]. Втім, науковці здебільшого висвітлюють лише основні результати роботи земських статистиків Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Відтак, дослідження основних видів землеволодіння губернії як кардинальний напрямок у роботі статистичної служби при Чернігівському земстві, істориками не розглядався, що зумовлює потребу в окремому науковому дослідженні.

Першочерговим і магістральним напрямом статистичних робіт, у межах якого відбувалося становлення базових засад земсько-статистичної методології, стали оціночно-економічні дослідження. Від їх результативності багато в чому залежала фінансова самодостатність земства – фундаменту для розгортання повноцінної земської діяльності в різних галузях місцевого господарства.

Оскільки у законодавстві механізми визначення підстав для розкладки земських податків було накреслено надто схематично – через «цінність і прибутковість майна», – земство відразу було поставлено в умови необхідності самостійних пошуків надійних критеріїв для місцевого оподаткування. Завдання земства полягало у створенні систематичного зведення статистичних даних, які б засвідчували цінність і прибутковість нерухомого майна в регіоні. Отже, урядові кола, не передбачивши жорсткого регламенту в майновій оцінці, фактично «закликали до цієї важливої справи всі живі місцеві сили й надали їм широкий простір до самодіяльності й плідного розвитку в майбутньому...» [4, с. 31–32].

Головними джерелами земського оподаткування законодавство визначило земельну власність, міське нерухоме майно й свідоцтва на торгівельно-промислому діяльність. Серед них виразно домінувало оподаткування земельного майна, пов'язане з аграрним характером регіону, перевагою землеробських занять у структурі зайнятості населення, невисоким рівнем урбанізації і відсутністю розвинутого промислового виробництва. Відповідно, вивчення продуктивності землеробської діяльності як передумови визначення дійсної цінності та прибутковості землі набувало першорядного значення для земства. Отримана від адміністративних установ статистична інформація визнавалася недостатньою для рівномірного розподілу податку між